

NOI DESCOPERIRI EPIGRAFICE PE LIMESUL DUNĂRII DE JOS

MIHAI ZAHARIADE, CRIȘAN MUȘETEANU, COSTEL CHIRIAC

Cărămizile și țiglele care fac obiectul atenției noastre au fost descoperite întâmplător, în cursul unor periegeze arheologice întreprinse cu diverse prilejuri pe diferite sectoare ale liniei Dunării. Deși piesele provin din zone și localități diferite, prin conținutul lor ele aduc o contribuție la îmbogățirea zestrei epigrafice de pe limesul Dunării de jos¹.

Lotul de cărămizi și țigle se compune din șapte piese, astfel :

Andolina, comuna Ciocănești, jud. Călărași.

1. Cărămidă fragmentară șampilată din pastă de culoare brun-vinată, cu dimensiunile actuale de $19 \times 23 \times 3,5$ cm. Descoperită la suprafața solului, în arătură într-o zonă situată între satele Andolina și Vărăști, în apropierea drumului ce duce la Grădiștea Ulmilor. Cartușul este dreptunghiular, cu dimensiunile de 7×3 cm ; hl : 2,5 cm ; șampilă retrogradă ; lectura : MAXEN (tius) ; A + X și E + N în ligatură. Nr. inv. 1081. Fig. 1, a, b.

Carsium

2. Țiglă fragmentară șampilată din pastă cărămie, având dimensiunile actuale de $17,8 \times 13,4 \times 2,5$ cm. A fost descoperită în zidul curtinei de vest a celei de-a doua incinte a castrului de la Carsium. Cartuș dreptunghiular fragmentar cu dimensiunile de $5,5 \times 4,2$ cm ; hl : 2 cm. Lectura : [...] FL. Fig. 2.

¹ Periegezele care au avut ca rezultat descoperirea materialului tegular șampilat, aflat azi în muzeele din Tulcea și Călărași, au fost întreprinse în anii 1953—1959 de către N. Anghelescu, în 1972 de către C. Chiriac și în 1980 de către M. Zahariade și A. Opaț. Țipla de la Andolina a fost obiectul unei comunicări a lui C. Mușeteanu la sesiunea științifică a Muzeului jud. Ialomița, Slobozia, 1978.

Arrubium

3. Țiglă fragmentară ștampilată din pastă roz-gălbuie ; dimensiuni $15,9 \times 10,3 \times 2,4$ cm. Descoperită în structura incintei castrului de la Măcin ; folosită ca material de construcție. Literalele sînt imprimate negativ pe o lungime de 4,7 cm, fără cartuș ; hl : 1,1 cm ; lectura : CIVIB sau CIVID sau CIVLB/R/D. Fig. 3.

Noviodunum

4. Țiglă fragmentară avînd dimensiunile de $11,5 \times 9 \times 2$ cm ; hl : 2 cm, pastă de culoare cărămiziu-închisă, cu urme de pietriș calcaros fin și nisip ; cartuș dreptunghiular fragmentar $7,5 \times 3$ cm. Lectura : CLFW : *CL(assis) FL(avia) M(oesica)* : M răsturnat. Fig. 4 a.

5. Țiglă fragmentară avînd dimensiunile de $14,8 \times 10 \times 2$ cm ; hl : 2 cm ; pastă de culoare cărămiziu deschisă cu urme de pietriș calcaros fin și nisip ; cartuș dreptunghiular fragmentar 9×3 cm ; lectura : [C] LFW ; [C] *L(assis) F(lavia) M(oesica)* ; M răsturnat. fig. 4 b.

6. Țiglă fragmentară cu dimensiunile actuale de $12 \times 10,4 \times 2,2$ cm. Pastă de culoare cărămizie închisă cu urme de pietriș calcaros. Cartuș dreptunghiular fragmentar, se păstrează doar partea inferioară, lectura : [C FL M] (?) : *C(lassis) FL(avia) M(oesica)*. Fig. 4 c.

7. Cărămidă fragmentară cu dimensiunile actuale de $9,7 \times 7,3 \times 3$ cm ; hl : 1,5 cm. Pastă de culoare cărămizie închisă cu urme de pietriș calcaros, cartuș dreptunghiular fragmentar : $4,8 \times 2$ cm. Lectura : [CLA] S F.M : [*Clas(sis) F(lavia) M(oesica)*] ; se observă partea inferioară a hastei drepte a literei A care cade în ruptura cărămizii ; punct între F și M ; F și M tălpică la partea inferioară ; litere drepte, subțiri, trăsate îngrijit. Fig. 4 d.

*

Cărămida de la Andolina cu lectura MAXEN (tius) este singura descoperire de acest fel făcută în sectorul de limes cuprins între Tegulicium și gurile Dunării. Prezența piesei la nord de Dunăre, în apropierea unei necropole birituale getice și a uneia de tip Sîntana de Mureș—Cerneahov nu aduce elemente în plus în ce privește proveniența ei. Numele Maxentius este cunoscut pe materialul tegular de pe limesul panonic. La Felsögöd (*Contra Constantiam*), unde se află un castru², s-au găsit patru cărămizi fragmentare de tipul OF ARN MAXENTI A VIN, trei exemplare de tipul OF ARN MAXENTI ARP și o cărămidă fragmentară cu numele lui Maxentius simplu³. La Dunakeszi s-au descoperit,

² S. Soproni, *Das Spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, Akademiai kiadó, Budapesta, 1978 (mai departe lucrarea va fi citată S. Soproni, SRLES), p. 79—81.

³ Pentru primul tip vezi *ibidem*, p. 80—81, pl. 82, 6 ; 83, 183 ; J. Szilágyi, *Diss. Pann.*, 2. 1, Budapesta, 1933, pl. XXVI, 21 ; pentru cel de-al doilea tip S. Soproni, SRLES, pl. 82, 1, 4 ; 83, 4 și J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XXVI, 19 ; cf. S. Soproni, SRLES, p. 79 și pl. 82, 2 ; cf. J. Szilágyi, *op. cit.*, pl. XXVI, 20 sau 21.

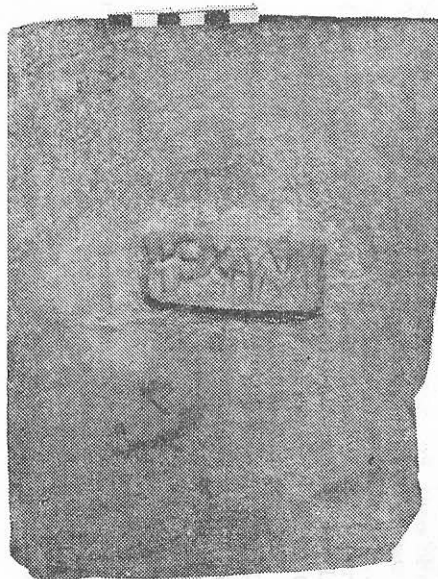


Fig. 1, a,b. — Cărămida de la Andolina.

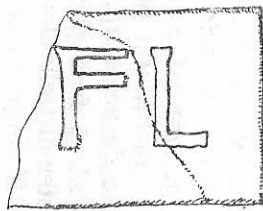


Fig. 2. Țigla de la Carsium.

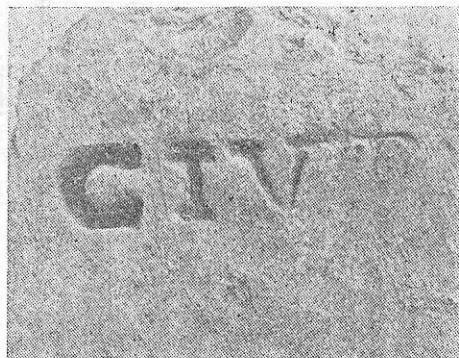
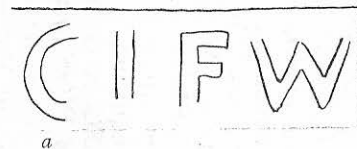
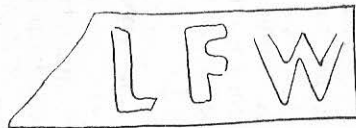


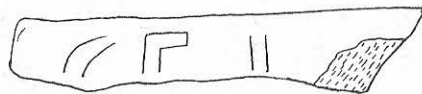
Fig. 3. Țigla de la Arrubium.



a



b



c



d

Fig. 4, a—d. Țigle și cărămizi de la Noviodunum.

intr-un picior de pod, țigle de tipurile OF ARN, OF ARN A VIN, OF ARN MAXENTI ARP⁴. Semnalăm în același timp și existența la Carnuntum și Vindobona a ștampilei LEG X G MAG MAXENTI⁵. Castrul de la Felsögöd a fost construit în timpul lui Constantius II așa cum indică atît numele său antic, *Contra Constantiam* (provincia Valeria), cit și tipul de cărămizi cu literele OF ARN descoperite în structura incintei⁶. Acest tip se găsește la Pać, în Slovacia, la nord de fluviu, unde fortificația de aici a fost construită sub Constantius II⁷. Din tipul OF ARN mai cităm seria pe care apar numele lui Ursicinus (OF ARN URSICINI MAG)⁸, magister equitum între 349—359 și magister peditum între 359—360⁹ și Bonosus (OF ARN BONO sus MAG)¹⁰, magister equitum în 347¹¹. Pe o altă serie apare în primul rind numele trupei LEG X G apoi demnitatea MAG urmată de nume ca DIGN..., (OF ARN DIGN...) și SATURNINUS¹².

Toate tipurile au fost datate anterior domniei lui Valentinian I în timpul lui Constantius II (337—361)¹³. A. Mocsy considera tipurile cu Ursicinus și Maxentius contemporane, dar numai primul deține un rang militar superior cu prescurtarea funcției după nume¹⁴. Maxentius este prin urmare un *magister figlinarius* sau *magister in figlinis*, proprietar al unor mari ateliere producătoare de țigle și cărămizi¹⁵, ținînd de legiunea a X-a Gemina cantonată în această epocă la Vindobona în Pannonia Prima, sub comanda unui *dux Pannoniae Primae et Norici Ripensis*¹⁶. Produsele acestui atelier al legiunii circulau pe largi zone ale limesului pannonic pentru construcții civile și militare incluzînd provincia Valeria unde s-a găsit și un important lot de piese de acest tip.

Cărămida de la Andolina pare foarte probabil să facă parte din seria emisă în perioada în care la Vindobona magister al figlinelor de aici era Maxentius, în timpul domniei lui Constantius II. Împrejurările adu-

⁴ Despre castru vezi S. Soproni, SRLES; p. 79; L. Nagy, Bud. Rég. 12, 1937, p. 271.

⁵ J. Szilakyi, *op. cit.*, pl. XXVI, 16 (Carnuntum); A. Neumann, RLIÖ, XXVII Viena, 1973, pl. LXVI, 4 (Vindobona). Pe exemplarul de la Vindobona apare și numele legiunii X Gemina sub forma LEG X G MAG MAXENTI.

⁶ S. Soproni, SRLES, p. 81.

⁷ *Ibidem*, p. 186; pentru cercetări în castrul de la Pać vezi T. Kolnik, în SA, 19, 1971, p. 499—509; idem, AR, 24, 1952, p. 59—68.

⁸ J. Szilagyí, *op. cit.*, pl. XXV, 2—4; S. Soproni, SRLES, p. 185.

⁹ A. Lippold, RE, 70, 2, 1961, col. 1058—1063, s.v. *Ursicinus*.

¹⁰ J. Szilagyí, *op. cit.*, pl. XXVII, 38; S. Soproni, SRLES, p. 185.

¹¹ O. Seeck, RE, 3, 1897, col. 714, nr. 2, s.v. *Bonosus*.

¹² S. Soproni, SRLES, p. 186. Asupra persoanei lui *Saturninus* care pare să fie mai degrabă un *magister figlinarius* decît un ofițer superior vezi Keune, RE, neue Beob., 3, 2, 1921, col. 217—218, nr. 23, s.v. *Saturninus*.

¹³ S. Soproni, SRLES, p. 186.

¹⁴ A. Mocsy, în Folia Arch., 10, 1958, 104; vezi și R. Egger, Anz. Wien, 5, 1954, p. 108.

¹⁵ S. Soproni, SRLES, p. 186.

¹⁶ ND Occ, 34, 35; E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1687.

cerii ei din provincia Pannonia Prima în Moesia Secunda și apoi la nordul Dunării sau direct aici, rămân încă necunoscute. Descoperirea ei în această zonă reprezintă un fapt caracteristic pentru larga circulație a materialului tegular de-a lungul întregului limes dunărean la mijlocul secolului al IV-lea e.n.

Piesa fragmentară de la Carsium conține literele... FL. Descoperirea ei în zidul curtinei de vest a celei de-a doua incinte a cetății nu reprezintă în actualul stadiu al cunoștințelor un indiciu sigur de datare dată fiind lipsa cercetărilor la fortificația de aici¹⁷. Țigla este evident refolosită în construcția celei de-a doua incinte, data emiterii ei fiind deci anterioară ridicării acesteia. Literele... FL de pe ștampila fragmentară ar putea sugera la prima vedere lectura : *CL(assis) FL(avia) (Moesica)*. Cum însă pe materialul tegular și ștampilat aparținând flotei moesice apare întotdeauna și indicativul *M(oesica), My(sica)*¹⁸, lectura nu ni se pare probabilă, chiar dacă și în perioada romană ca și în cea bizantinogenoveză și turcească a putut exista un port la Carsium. Credem mai degrabă că ultimele două litere reprezintă supranumele unei unități militare. FL ar putea fi prescurtarea de la *FL(avia)/aviana*). Singura trupă auxiliară menționată în Moesia Inferioară cu supranumele *FL(aviana)* este *Ala Gallorum FL(aviana)*. Ea apare în diplomele din anii 99 și 105¹⁹. A. Aricescu făcea presupunerea că unitatea s-ar fi putut afla în Moesia Inferioară încă în vremea lui Vespasianus²⁰. La mijlocul secolului al II-lea în anii 159/160 ea este atestată în Moesia Superioară²¹. La Carsium se cunoaște pînă în prezent doar *Ala II Hispanorum et Aravacorum* care a refăcut castrul în piatră în anul 103²². Prezența a două alae la Carsium în aceeași perioadă, prima jumătate a secolului al II-lea, pare puțin probabilă ; țigla poate să dateze prin urmare ori din secolul I anterior venirii alei de aravaci la Hirșova fie, ulterior jumătății secolului al II-lea, eventual din secolul al III-lea. Literele drepte, îngrijite, mari, frumos trasate, indică mai degrabă că piesa datează din secolul I, eventual din ultimul său sfert. În această situație s-ar confirma ipoteza staționării Alei Gallorum Flaviana la Carsium în secolul I, probabil în timpul domniei lui Vespasian. La sfîrșitul aceluiași secol și începutul celui următor, în cadrul vastei acțiuni de refacere și întărire a limesului Dunării de jos sub Traian, unitatea a fost mutată în

¹⁷ Despre castrul de la Carsium vezi Gr. Tocilescu, mss. 5131, f. 54—56 ; C. Patsch, RE, 3, 1897, coll. 1616, s.v. *Carsium* ; V. Brătulescu, BCMI, 33, 1940, 105, p. 3—24 ; TIR L 35, p. 30 ; A. Aricescu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 304—305 ; idem, Pontica, 4, 1971, p. 351—370 ; Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1979, p. 65 ; E. Doruțiu-Boilă, ISM, V. p. 119—120.

¹⁸ cf. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 70.

¹⁹ CIL, XVI 44 (a. 99) ; 50 (a. 105).

²⁰ A. Aricescu, *op. cit.*, p. 54.

²¹ CIL, XVI, 111 (a. 159/160).

²² A. Aricescu, *op. cit.*, p. 55—56 cu întreaga bibliografie.

Moesia Superioară²³, fiind înlocuită tot de o trupă de cavalerie *Ala II Hispanorum et Aravacorum*.

Împrejurări de descoperire asemănătoare, sînt și în cazul țiglei fragmentare de la Arrubium. Și aici, lipsa cercetărilor arheologice²⁴ împiedică deocamdată orice posibilități de datare precisă a piesei și contextului în care a fost descoperită.

Întregirea pe care o presupunem este *C(ohors) I V i B(iorum)*. Litera I dintre V și B se distinge foarte slab și este aproape imperceptibilă.

În Dacia sînt cunoscute ștampile ale acestei unități la Orheiul Secuiesc sub forma CIVB²⁵. Pe diploma din anul 157, din Dacia Superioară apare varianta I VLBIOR²⁶ iar la Micia forma VE sau VS²⁷.

Cohorta este atestată în Moesia Inferioară în diploma de la Oltina din anul 99²⁸ și probabil din cea de la Adamclisi din 112²⁹ și de asemenea printr-o inscripție a unui prefect în care se precizează provincia de staționare *coh. Ubior Moes Infer*³⁰. S-a emis ipoteza că unitatea ar fi staționat la Capidava, pe baza descoperirii unei inscripții a unui signifer veteran înmormîntat aici³¹. În anul 144 cohorta apare în Dacia Superioară³², ceea ce arată că înainte de această dată fusese mutată în noua provincie, locul ei fiind luat de *Cohors I Germanorum* adusă în Moesia Inferioară din Germania Superioară cîndva între 143 și 149³³. Descoperirea țiglei la Arrubium, în structura incintei, ar putea fi luată drept dovadă a staționării măcar a unei vexilații a cohorței de ubi, probabil cu ocazia unor lucrări de refacere a castrului.

La Arrubium a staționat neîntreput, din secolul I pînă în secolul III *Ala I Vespasiana Dardanorum*³⁴, căreia nu i se cunosc alte deplasări în afara provinciei, de aceea țigla cu ștampila *Coh I Ubiorum* pare să fie mai mult rezultatul unor activități de construcție decît de sta-

²³ Plecarea alei Gallorum Flaviana din Moesia Inferioară s-a produs oricum după anul 105, în legătură cu organizarea teritoriului militar al legiunii a V-a Macedonica la Dunărea de jos, cînd părăsesc provincia și alte trupe auxiliare: *cohors I Lepidiana* (J. Benes, în *Sbornik Praci Filosoficke Fakulty Brnenske*, E—15, 1970, p. 181, nr. 69); *cohors III Gallorum* (CIL, XVI, 103, 106, Syria), *cohors VII Gallorum* (CIL, XVI, 103, 106, Syria); *ala I. Flavia Gaetulorum* (CIL, XVI, 61, Pannonia Inferior).

²⁴ Pentru castrul de la Arrubium: W. Tomaschek, RE, 2, 1895, coll. 1487, s.v. Arrubium; Gr. Tocilescu, mss, 5132, f. 102; 5140, f. 190; C. Moisil, BCMI, 4, 1911, p. 45—46; 8, 1915, p. 41; TIR, L 35, p. 24, Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 61; E. Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 269.

²⁵ CIL, III, 8074, 25a.

²⁶ I. I. Russu, IDR, I, nr. 15.

²⁷ CIL, III, 1343.

²⁸ CIL, XVI, 44.

²⁹ CIL, XVI, 58.

³⁰ CIL, X, 6015.

³¹ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, București, 1957, p. 74, nr. 1; A. Aricescu, *op. cit.*, p. 64.

³² vezi nota 26 la care mai adaug I. I. Russu, IDR, I, nr. 17 (a. 159).

³³ A. Aricescu, *op. cit.*, p. 60—61.

³⁴ *Ibidem*, p. 51.

ționare. Data la care vexilația din această cohortă a lucrat la Arrubium se plasează înainte de anul 143 când pleacă în Dacia Superioară.

Țiglele și cărămizile ștampilate ale flotei moesice nu prezintă un interes deosebit din punct de vedere epigrafic, înscriindu-se în tipurile binecunoscute. Publicarea lor ni s-a părut însă oportură deoarece, adăugându-se lotului deja cunoscut, pot contribui în viitor la încercările de tipologie a materialului tegular al flotei moesice. Remarcăm piesele nr. 4 și 5 pe care literele sînt mari, groase, cu M invers, care pot avea o dată tîrzie, secolul al III-lea ?, precum și exemplarul nr. 7 în care S nu este dublu, ci urmează imediat după A, o variantă după cîte știm mai puțin cunoscută.

Deși puține la număr și în mare parte fragmentare, piesele prezentate aduc date noi privind armata romană din zona limesului de la Dunărea de jos.

NEW EPIGRAPHICAL DISCOVERIES ON THE LOWER DANUBIAN LIMES

Abstract

There are seven stamped tiles and bricks which are presented in this article. They were found occasionally during some area investigations on the Danube line. The epigraphical material includes a brick found north of the river, in the perimeter of Andolina village, com. Ciocanești, Călărași district; it bears a retrograde stamp: MAXEN (tius). The authors consider this brick as representing the name of Maxentius *magister* in the *figlinae* of Vindobona during Constantius II reign.

From Carsium a fragmentary stamped tile is presented. The stamp is :... FI which is Ala Gallorum FI (aviana) and it is dated either in the 1st century A.D., before the coming of ala Hispanorum et Aravacorum to Carsium, or, less probable, after the middle of the IInd century, eventually in the IIIrd century A.D.

The tile which was found in Arrubium bears the mark CIVB. The authors' suggestion is coh (ors) I Vib(iorum); as for the date of the piece they propose a period until A.D. 143, when this unit moved to Dacia Superior.

The tiles and bricks of the Moesian fleet found in Noviodunum (nr. 4—7) go with the already known types of that unit.

Although few and in great part fragmentary, the presented pieces bring new data concerning the Roman army from the Lower Danube Limes.